भारतातील घटनात्मक नैतिकता आणि लोकशाही नीतिमत्ता : समकालीन राजकीय प्रक्रियेच्या संदर्भातील अभ्यास

अक्षय अरुण नलवडे–जहागिरदार एम.ए. भाग २, राज्यशास्त्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

---

१. सारांश

भारतीय लोकशाही ही केवळ घटनात्मक रचनेवर आधारित नसून ती मूल्याधिष्ठित आणि नैतिक तत्त्वांवर उभी असलेली एक सजीव व्यवस्था आहे. 'घटनात्मक नैतिकता' ही संकल्पना राज्यघटनेतील मूलभूत तत्त्वांचे केवळ औपचारिक पालन करण्यापेक्षा त्या तत्त्वांच्या मागील नैतिक भावनेचा स्वीकार आणि आचरण करण्यावर भर देते. भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही मूल्ये केवळ कायदेशीर चौकटीपुरती मर्यादित नसून सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून अधोरेखित करण्यात आली आहेत.

या शोधनिबंधामध्ये घटनात्मक नैतिकता आणि लोकशाही नीतिमत्ता या संकल्पनांचा सखोल सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अभ्यास करण्यात आला आहे. या संदर्भात न्यायपालिका, विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांच्या कार्यप्रणालीमध्ये घटनात्मक नैतिकतेची भूमिका कशी प्रकट होते याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः सर्वोच्च न्यायालयाच्या महत्त्वपूर्ण निर्णयांच्या आधारे घटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण कसे केले जाते याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय नागरी समाज, माध्यमे आणि नागरिक यांची भूमिका देखील तपासण्यात आली आहे.

समकालीन राजकीय प्रक्रियांमध्ये बहुसंख्यकवाद, राजकीय ध्रुवीकरण, संस्थात्मक ताणतणाव, माहिती तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव आणि फेक न्यूज यांसारख्या घटकांमुळे घटनात्मक नैतिकतेसमोर नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांचा लोकशाही प्रक्रियेवर आणि नागरिकांच्या अधिकारांवर होणारा परिणाम या संशोधनामध्ये विश्लेषित करण्यात आला आहे.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की लोकशाहीची स्थिरता आणि गुणवत्ता टिकवण्यासाठी केवळ कायदेशीर चौकट पुरेशी नसून नैतिक मूल्यांचे पालन अत्यावश्यक आहे. घटनात्मक नैतिकता ही भारतीय लोकशाहीच्या दीर्घकालीन स्थैर्य, समावेशकता आणि प्रभावीपणासाठी एक मूलभूत अट आहे. त्यामुळे लोकशाही संस्थांची मजबुती, नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि नैतिक नेतृत्व यांचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

२. प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि बहुविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक विविधतेने नटलेली लोकशाही आहे. भारतीय राज्यघटना ही केवळ शासन व्यवस्थेचा आराखडा नसून ती सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या मूल्यांवर आधारित एक नैतिक आणि राजकीय करार आहे. या करारामध्ये नागरिक आणि शासन यांच्यातील संबंधांची रूपरेषा निश्चित करण्यात आली आहे.

'घटनात्मक नैतिकता' ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीच्या केंद्रस्थानी आहे. या संकल्पनेचा स्पष्ट उल्लेख संविधान सभेतील चर्चांमध्ये आढळतो. विशेषतः B. R. Ambedkar यांनी या संकल्पनेवर विशेष भर देत असे प्रतिपादन केले की, "घटनात्मक नैतिकता ही जोपासावी लागणारी संकल्पना आहे." त्यांच्या या विचारातून लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित होते. याचा अर्थ असा की, संविधानातील तरतुदींचे पालन केवळ कायदेशीर बंधन म्हणून न करता नैतिक कर्तव्य म्हणून करणे आवश्यक आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये नमूद केलेली न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये लोकशाही व्यवस्थेची आधारशिला आहेत. ही मूल्ये समाजातील विविधतेचे संरक्षण करतात आणि सर्व नागरिकांना समान संधी उपलब्ध करून देतात. तथापि, या मूल्यांची अंमलबजावणी केवळ कायद्याच्या माध्यमातून शक्य नसून ती नैतिकतेच्या आधारावरच प्रभावीपणे होऊ शकते.समकालीन काळात भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. राजकीय ध्रुवीकरण, बहुसंख्यकवाद, सामाजिक माध्यमांचा वाढता प्रभाव, माहितीचे विकृतीकरण आणि संस्थात्मक संघर्ष यामुळे लोकशाही मूल्यांवर ताण निर्माण होत आहे. या पार्श्वभूमीवर घटनात्मक नैतिकतेचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. जर घटनात्मक नैतिकतेचे पालन झाले नाही, तर लोकशाही केवळ औपचारिक स्वरूपात मर्यादित राहण्याची शक्यता

निर्माण होते.या संदर्भात प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घटनात्मक नैतिकता आणि लोकशाही नीतिमत्ता यांचा सखोल अभ्यास करून भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये या संकल्पनांची भूमिका, त्यांचे महत्त्व आणि त्यांच्यासमोरील आव्हाने यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच लोकशाही अधिक सक्षम आणि समावेशक करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

३. पारिभाषिक शब्द

३.१ घटनात्मक नैतिकता: राज्यघटनेतील मूल्ये व तत्त्वांचे नैतिकतेने पालन करणे.

३.२ लोकशाही नीतिमत्ता: लोकशाही व्यवस्थेत पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व समानतेचे पालन.

३.३ राज्यघटना: देशाच्या राजकीय व कायदेशीर व्यवस्थेचा मूलभूत दस्तऐवज.

४. उद्दिष्टे

१.घटनात्मक नैतिकता या संकल्पनेचे सैद्धांतिक विश्लेषण करणे.

२.भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये घटनात्मक नैतिकतेची भूमिका स्पष्ट करणे.

३.समकालीन राजकीय प्रक्रियांमध्ये घटनात्मक नैतिकतेसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

४.न्यायपालिका, विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांच्या संदर्भात घटनात्मक नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

५. भारतीय लोकशाही बळकट करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचवणे.

५. गृहीतके

१. घटनात्मक नैतिकता ही भारतीय लोकशाहीच्या टिकावासाठी अत्यावश्यक आहे.

२. समकालीन राजकीय प्रक्रियांमुळे घटनात्मक नैतिकतेसमोर नवीन आणि गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

३. न्यायपालिका घटनात्मक नैतिकतेचे संरक्षण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

४. नागरी समाज आणि माध्यमे लोकशाही नीतिमत्तेला बळकट करण्यासाठी आवश्यक घटक आहेत.

५. घटनात्मक मूल्यांचे पालन केल्यास भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम आणि स्थिर होऊ शकते.

६. विषय विवेचन

भारतीय लोकशाहीची संकल्पना केवळ निवडणूक प्रक्रिया किंवा संस्थात्मक रचनेपुरती मर्यादित नसून ती मूल्याधिष्ठित लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. या मूल्याधिष्ठित लोकशाहीच्या केंद्रस्थानी 'घटनात्मक नैतिकता' ही संकल्पना आहे. घटनात्मक नैतिकता म्हणजे राज्यघटनेतील मूल्ये, तत्त्वे आणि नियमांचे केवळ औपचारिक पालन न करता त्यांच्या मागील नैतिक भावनेनुसार आचरण करणे होय. या संदर्भात B. R. Ambedkar यांनी संविधान सभेमध्ये स्पष्टपणे नमूद केले होते की, "घटनात्मक नैतिकता ही नैसर्गिक भावना नसून ती जोपासावी लागते." या विधानातून हे स्पष्ट होते की लोकशाही टिकवण्यासाठी समाजामध्ये आणि शासनामध्ये नैतिक मूल्यांची जाणीव निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे.

घटनात्मक नैतिकता ही लोकशाहीच्या तीन प्रमुख स्तंभांशी विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका घनिष्ठपणे संबंधित आहे. विधिमंडळाचे कार्य कायदे तयार करणे असले तरी ते कायदे संविधानाच्या मूलभूत मूल्यांशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. जर कायदे बहुसंख्यकांच्या हितासाठी बनवले गेले आणि अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांकडे दुर्लक्ष झाले, तर ते घटनात्मक नैतिकतेच्या विरोधात ठरते. कार्यपालिकेचे कार्य या कायद्यांची अंमलबजावणी करणे आहे; मात्र अंमलबजावणी करताना निष्पक्षता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या मूल्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

न्यायपालिका ही घटनात्मक नैतिकतेचे संरक्षण करणारी सर्वात महत्त्वाची संस्था आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने विविध ऐतिहासिक निर्णयांद्वारे संविधानाच्या आत्म्याचे संरक्षण केले आहे. उदाहरणार्थ, Kesavananda Bharati v. State of Kerala या प्रकरणामध्ये 'मूलभूत रचना सिद्धांत' मांडण्यात आला. या निर्णयामुळे संसदेला संविधानामध्ये बदल करण्याचा अधिकार असला तरी त्या बदलांमुळे संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वांना धक्का लागू नये, ही मर्यादा निश्चित करण्यात आली. त्याचप्रमाणे Maneka Gandhi v. Union of India या प्रकरणामध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा व्यापक अर्थ लावून न्यायालयाने मानवी हक्कांचे संरक्षण केले. पुढे Navtej Singh Johar v. Union of India या निर्णयामध्ये व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या अधिकारांना मान्यता देत सामाजिक न्यायाला चालना देण्यात आली.

घटनात्मक नैतिकतेच्या सैद्धांतिक आधाराचा विचार केला तर उदारमतवादी आणि न्यायवादी विचारसरणींचा त्यावर मोठा प्रभाव आहे. John Rawls यांच्या 'न्याय म्हणजे समतेवर आधारित व्यवस्था' (Justice as Fairness) या

सिद्धांतानुसार समाजातील सर्व घटकांना समान संधी आणि न्याय मिळणे आवश्यक आहे. हा विचार घटनात्मक नैतिकतेशी थेट संबंधित आहे, कारण राज्यघटनेतील समतेचे तत्त्व हे सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीसाठी महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे Granville Austin यांनी भारतीय राज्यघटनेला "सामाजिक क्रांती साध्य करण्याचे साधन" असे संबोधले आहे, ज्यातून राज्यघटनेचे नैतिक आणि परिवर्तनशील स्वरूप स्पष्ट होते.

घटनात्मक नैतिकतेच्या अंमलबजावणीमध्ये नागरी समाज, माध्यमे आणि नागरिक यांची भूमिकाही अत्यंत महत्त्वाची आहे. नागरी समाज संस्था शासनावर नियंत्रण ठेवतात, नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करतात आणि लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढवतात. माध्यमे माहितीचे प्रसारण करून पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करतात. तथापि, आधुनिक काळात सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव वाढल्यामुळे माहितीचे विकृतीकरण, फेक न्यूज आणि अपप्रचार यांसारख्या समस्यांमुळे लोकशाही प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम होत आहे.

समकालीन राजकीय प्रक्रियांमध्ये घटनात्मक नैतिकतेसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. बहुसंख्यकवादामुळे अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांवर परिणाम होण्याची शक्यता वाढली आहे, ज्यामुळे संविधानातील समतेचे तत्त्व धोक्यात येते. राजकीय ध्रुवीकरणामुळे समाजामध्ये मतभेद तीव्र होत आहेत आणि सहिष्णुतेचा अभाव दिसून येतो. संस्थात्मक संघर्ष विशेषतः न्यायपालिका, विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांच्यातील ताणतणाव लोकशाहीच्या संतुलनाला बाधा आणतात.

याशिवाय भ्रष्टाचार, सत्तेचा दुरुपयोग आणि नैतिकतेचा अभाव ही घटनात्मक नैतिकतेसमोरील गंभीर आव्हाने आहेत. जर शासन संस्था नैतिकतेचे पालन करत नसतील, तर नागरिकांचा लोकशाहीवरील विश्वास कमी होतो. त्यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता आणि स्थिरता धोक्यात येते.

एकंदरीत, घटनात्मक नैतिकता ही भारतीय लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी अत्यावश्यक घटक आहे. ती केवळ सैद्धांतिक संकल्पना नसून व्यवहारातील मार्गदर्शक तत्त्व आहे. नागरिक, शासन आणि संस्था यांनी संयुक्तपणे संविधानातील मूल्यांचे पालन केल्यासच लोकशाही अधिक सक्षम, समावेशक आणि स्थिर होऊ शकते. त्यामुळे घटनात्मक नैतिकतेचे जतन आणि संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

८. शिफारशी

१. संविधानिक मूल्यांविषयी जनजागृती वाढवणे आवश्यक आहे.
२. शिक्षण व्यवस्थेमध्ये लोकशाही व नैतिक मूल्यांचा समावेश करणे गरजेचे आहे.
३. न्यायपालिकेची स्वायत्तता आणि निष्पक्षता टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे.
४. शासन व्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे गरजेचे आहे.
५. माध्यमांची जबाबदारी आणि निष्पक्षता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.
६. नागरी समाजाच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.
७. फेक न्यूज आणि माहितीच्या विकृतीकरणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.
८. लोकशाही संस्थांमध्ये समन्वय आणि संतुलन राखणे आवश्यक आहे.

९. संदर्भ सूची

1. Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of Caste Ambedkar, B. R. (1949). Constituent Assembly Debates
2. Ambedkar, B. R. (1949/1997). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches (Vols. 1–17). Government of India.
3. Austin, G. (1966). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press.
4. Austin, G. (1999). Working a Democratic Constitution: The Indian Experience. Oxford University Press.
5. Bhargava, R. (2008). Politics and Ethics of the Indian Constitution. Oxford University Press.

6. Kashyap, S. C. (2011). Our Constitution. National Book Trust.
7. Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Harvard University Press.
8. Sathe, S. P. (2002). Judicial Activism in India: Transgressing Borders and Enforcing Limits. Oxford University Press.
9. Mehta, P. B. (2003). The Burden of Democracy. Penguin Books.
10. कुलकर्णी, स. भा. (२०१२). भारतीय राज्यव्यवस्था. मुंबई: सागर प्रकाशन.
11. जोशी, अ. र. (२०१८). लोकशाही आणि राज्यशास्त्र. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.
12. पाटील, प. क. (२०१६). भारतीय राज्यघटना: सिद्धांत आणि व्यवहार. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
13. जाधव, र. स. (२०१९). राज्यशास्त्राचे मूलतत्त्वे. पुणे: नितीन प्रकाशन.